

Na rubu razvojne politike – stoljeća kolonata i carstava

NENAD STARC I ŽELJKA KORDEJ-DE VILLA

UVOD

...”svaka kuća onih koji imaju zemlje na otoku Lastovu može držati 60 glava sitnih životinja i više od toga ne smije držati... Isto tako, svaka kuća može držati volove, krave ili pak tegleće životinje i to 8 glava, a ne više... onome tko bi držao više od toga neka se sve oduzme u korist komune.” Ta stroga odredba uvrštena je davne 1390. godine u Statut otoka Lastova, tada u sastavu Dubrovačke Republike (Lastovski statut, 1994: 234). Otok nije velik, svega 38,60 km², ali ima 46 plodnih kraških polja koja su već onda bila u cijelosti obrađivana. Kad god bi stoka počela ugrožavati poljoprivredu, glavnim otočkim zakonodavnim dokumentom, statutom, odredilo bi se da je ne smije biti previše. Nosivi kapacitet ekosustava i danas je teško određivati i ne znamo kako su Lastovci i Dubrovčani odredili baš 60, odnosno osam glava po kući, ali je jasno da su na najudaljenijem otoku Republike znali upravljati resursima i da su to prije šest stoljeća uspijevali i institucionalizirati. Ostali otočni statuti, njih osam (Krk, Cres, Pag, Rab, Brač, Hvar, Korčula i Mljet)¹ pokazuju da se o održivosti brinulo diljem arhipelaga. Uredbe i nalozi koje je obalni grad Zadar zadavao otocima svog subarhipelaga pokazuje, štoviše, da su se o tome morali brinuti i otočani, redovito u položaju *kolona*.² Na otocima koji nisu bili njihovi obrađivali su zemlju, uzgajali sve što je moglo uspijevati, ribarili, bavili se obrtima i redovito odvajali dio proizvoda vlasteli, vlasnicima otoka. Zapisali o tome sežu u doba sumraka starog Rima, a za njim i feudalizma na Jadranu i nisu jedini. Otočna povijest diljem Sredozemlja, pa i

¹ Vidi poglavlje „Otočni drugi i otočne drugosti”.

² I na kopnu i na otocima kolonatski odnosi razvijali su se u različitim varijantama jer su tijekom dugih stoljeća vlasnici zemlje s kolonima sklapali pojedinačne ugovore i dogovore s različitim uvjetima i klauzulama.

mного šire, otkriva otočane koji proizvode za sebe i za vlasteline koji itekako paze da ne uzmu previše pa da iduće godine više nemaju što uzeti. Održivost korištenja otočnim resursima uvijek je išla pod ruku s održivošću iskorištavanja onih koji su resurs obrađivali. Gdje god i kad god je bilo moguće, to je bilo i institucionalizirano. Ako je vlastela pritom i živjela na otoku, odlučivala se samo za one veće. Otočani na malim otocima i otocima posve uz obalu poznavali su tek *sagumaše*, vlastelinove ubirače koji su se iskrcavali da bi što više ukrkali i vratili se na kopno. Na otocima je tako stoljećima vođena gospodarska politika koja se svodila na kontrolu i odmjereno oduzimanje. Po današnjim mjerilima teško bismo ju mogli nazvati razvojnom jer su vlasnici, a i država kojoj su pripadali otoci, čuvali *status quo* i tek se tu i tamo brinuli o većoj produktivnosti, novim tehnologijama, boljoj organizaciji i sl. S druge strane, vodilo se računa o onome što današnje razvojne politike redovito propuštaju: resursi su se imali koristiti održivo.

VLASTELA, KOLONI

Razliku između gospodarske politike provedene na kopnu i one na otoku lako je uočiti: osnova ekonomije otoka, njezin nužni uvjet, svakako je održivo korištenje dostupnim resursima što je za razliku od kopna od davnina određivalo što će se u insularnim uvjetima proizvoditi. Prostorna odvojenost, jedva premostiva u feudalnim vremenima i ograničeno premostiva kasnije, silila je otočne proizvođače da se usredotoče na korištenje resursa na otoku te u okolnom moru i uvažavaju da je otočni rub njihova geografska, a okolno more gospodarska granica. Eksploatatori su pritom morali suspregnuti apetite; oduzeti se mogao samo dio onoga što je bilo proizvedeno isključivo iz otočnih resursa, a to je bilo i apsolutno i relativno manje od onog što se grabilo na kopnu.

Gospodarske politike provedene i na kopnu i na jadranskim otocima smišljane su u starom Rimu, na dvorovima hrvatskih vladara, kasnije u nešto bližim Mletcima, zatim na dvorovima hrvatsko-ugarskih vladara, pa opet u Mletcima, a na jugu u Dubrovniku, nešto kasnije i nakratko čak u Parizu, još kasnije u Beču, pa opet u Rimu. Ostavimo li robovlasništvo u dalekoj prošlosti i segnemo li do doba feudalizma čiji su se tragovi osjećali na obali i otocima sve do polovine 20. stoljeća, vidimo da je otočna gospodarska politika, ma kako daleko od otoka bila osmišljavana i ozakonjivana, počivala na eksploatatorskom odnosu vlastele i kolona.

Sustav kolonata postupno je, i ne svagdje isto, uspostavljan i na kopnu i na otocima. Pritom, naravno, ne treba zaboraviti da su se uredbi, zakoni i propisi koji su uređivali kolonat redovito odnosili na cijelu jurisdikciju trenutačnih vladara, dakle i na obalu i unutrašnjost i na otoke. Posebnih otočnih zakona i propisa nije bilo, barem ne eksplicitno, jer su propisi o ribarstvu jednako pogađali obalne i otočne ribare, propisi o vinu obalne i otočne vinogradare itd. Od Kvarnera na sjeveru do dubrovačkih otoka na jugu,

koloni su se negdje jedva razlikovali od kmetova, a negdje su smjeli upravljati i prodajom, a ne samo proizvodnjom. Osnova vlasništva, posjeda i eksploatacije je, međutim, svugdje bila ista i potrajala je stoljećima: vlastelin bi dodjeljivao otočanima svoju zemlju, a oni bi ju obrađivali uz obvezu odvajanja dijela proizvoda za vlastelina (Čuka *et al.*, 2017).

Takav društveno-ekonomski sustav nametnut je hrvatskom stanovništvu koje je još u 7. stoljeću došlo na obalu i otoke da tamo i ostane i puno toga izdrži. Sve vrijeme bili su u podređenom položaju, čak i onda kad su bili podanici svojih, hrvatskih vladara. Od kraja 9. do kraja 14. stoljeća otočni resursi uočavani su i procjenjivani na kopnu gdje su stolovali hrvatski knezovi i kraljevi, a za njima hrvatsko-ugarski kraljevi. Od početka 15. stoljeća sve do svog pada početkom 19. tim poslom bavili su se Mlečani. Južnodalmatinski otoci Lastovo, Mljet, subarhipelag Elafiti i poluotok Pelješac stotinama su pak godina bili dijelom Dubrovačke Republike pa se njihovim resursima i oduzimanjem dijela proizvoda od otočana upravljalo iz Dubrovnika. Odnosi vlastele i kolona bili su raznovrsniji nego u Dalmaciji i na Kvarneru. Kontadini, polovnici, pa i kmetovi, kojih je za razliku od feudalnih država na kopnu bilo relativno malo, opsluživali su vlastelu sve do francuske okupacije 1806. i konačnog pada Republike dvije godine kasnije.

Sustav je kolonata što krutim eksploatorskim odredbama, što manje krutim popuštanjima i dopuštanjima uredio i učvrstio gospodarstvo otoka kojim upravljaju i jedni i drugi; koloni kojima je bilo stalo da se održivo i što izdašnije koriste resursima i izaslanici vlastele koji su nadgledali otočne posjede s ciljem što izdašnije, ali i održive eksploatacije kolona. Godišnji poljoprivredni ciklus otočnog gospodarstva ponavljao se tako stoljećima bez značajnijih izmjena. Počinjao bi sagledavanjem resursa i njegova potencijala i nastavljao procjenom moguće proizvodnje koju bi vlastelinovi ubirači redovito precjenjivali, a koloni nastojali podcijeniti. Slijedili bi dugi mjeseci povremenih nadzora, a zatim kritični trenutci kad su sagumaši, omraženi posjetitelji s kopna, od kojih su omraženiji bili samo gusari s mora, dolazili na otok ubrati dio ljetine i odvesti ju na kopno ili u vlastelinske ljetnikovce na otoku. Posebna ljetina koja se ubirala stalno, bez ciklusa, bila je sol, bijelo zlato onog vremena. Mnoga mjesta na obali i otocima gradila su male solane za lokalne potrebe, manjim dijelom i za prodaju. Presudna je bila konfiguracija obale, a danas nezamislivo visoka cijena soli mogla je pokriti svako ulaganje. Prihodi su bili toliki da veliki nisu birali sredstva da se dokopaju solana. Uobljučivali su i politiku eksploatacije i provodili ju svojtanjem i nepovoljnim ugovorima. Načelo *pacta sunt servanda*, na koje se u sporovima pozivamo još od rimskih vremena, moglo se održavati samo neposrednom prisilom.³ Što se tiče samog resursa, imperativa održivog korištenja nije bilo. Sunce, more i sol u njemu bili su i ostali neiscrpni, a vještina branja soli lako savladiva. Gornju granicu moguće proizvodnje određivala

³ Na Pagu bi, na primjer, $\frac{3}{4}$ ubrane soli pripalo gospodarima Mlečanima, a $\frac{1}{4}$ zakupcima Pažanima. Uvijek prisutna vojna postrojba brinula se o tome da se taj odnos ne poremeti (Koludrović i Franić, 1954; Peričić, 2001).

je jedino konfiguracija obale. Branje soli u počecima je stoga bilo ograničeno tek raspoloživom radnom snagom, a kasnije, u 19. stoljeću, ni time jer se na otocima počeo gomilati višak agrarnog stanovništva.

Nakon što su 1409. kupili Dalmaciju, Mlečani su postupno uspostavljali kontrolu nad solanama da bi sredinom 18. stoljeća, u sutonu višestoljetne vlasti, zabranili proizvodnju gotovo svagdje na Jadranu i gotovo posve ju koncentrirali u Piranu u Istri i na Pagu (Usmiani, 1983). Ionako zapostavljane, solane u Ninu, na Rabu, Dinjiški na Pagu i ostalim mjestima prestale su brati sol. Otočani na malim otocima nepogodnim za gradnju solana tek su u manjoj mjeri osjetili ta kretanja. Sve vrijeme sol su vadili iz škrapa u koje su valovi nanijeli mora, a sunce ostavilo samo slani talog koji je trebalo sušiti da bi se mogao koristiti uglavnom za soljenje ribe.

Sustav kolonata zadržao se u Dalmaciji sve do 30-ih godina 20. stoljeća.⁴ U Istri, Zadru i na Cresu, Lošinju, lošinjskim otocima i Lastovu, koji su od 1920. bili pod Italijom, kolonat je potrajao i duže, sve do prve agrarne reforme u socijalističkoj Jugoslaviji.⁵ U takvim uvjetima proizvodnja, uglavnom ona poljoprivredna, povećavala se, a proizvodnost unapređivala sporadično, ovisno ponajprije o brizi i naporu samih otočana kolona. Stručnjaci u ubiranju proizvedenog, ali ne i u samoj proizvodnji, ubirači su mogli zahtijevati od otočana da rade više, ali su ih rijetko znali i htjeli poučiti kako da budu vještiji i produktivniji. Inovacije u poljoprivredi bile su rijetke i na kopnu, a njihova difuzija redovito bi zastajala na obali i tek povremeno dopirala do otoka. Inovacije u ribarstvu bile su češće. Učestale su s općim tehnološkim razvojem u 19. stoljeću i unapređivale ribarstvo brže i više nego poljoprivredu. Vješti u ribarenju tradicionalnim priborom, otočni ribari ostali su nevjehi u smišljanju tehnoloških poboljšica, ali su rado prihvaćali prijedloge koji su dolazili s kopna.⁶

Odredimo li gospodarsku politiku, kako to uobičajeno čine ekonomisti, i zapitamo se tko je bio nositelj, koje je instrumente imao na raspolaganju, koje je mjere poduzimao i s kojim ciljem, lako ćemo vidjeti da je ovdje riječ tek o rudimentima politika kakve danas poznajemo. Instrument sile korišten je obilato i to bi svi osjetili kad bi se nešto zabranilo ili došlo oduzeti. S druge strane, poticaji kao što su smanjenje davanja ili prepuštanje više zemlje kolonima bili su rijetki. Koloni su sklapali ugovore s vlasteli-

⁴ Kada su 1848. kmetovi oslobođeni, a zemlja rasterećena od feudalnih obveza, kolonat je i dalje ostao na snazi s fiškalskim obrazloženjem da se temelji na privatnopravnom ugovoru, pa se ne radi o feudalnom odnosu između vlasnika zemlje i kolona (*Hrvatska enciklopedija*, <https://www.enciklopedija.hr/clanak/32469>).

⁵ Na margini navodno korporativne države Benita Mussolinija kolonat se na našim otocima u talijanskom posjedu osuo tek po kapitulaciji Italije 1943. kad je većina vlastelina pobjegla. Formalno i konačno, ukinut je agrarnom reformom odmah nakon rata, 1945. godine.

⁶ Svičala u kojima je izgaralo drvo od polovine 19. stoljeća naovamo postupno su zamjenjivana svjetiljkama na petrolej, acetilenski plin, komprimirani petrolejski plin i konačno na struju. Invencije u izradi i korištenju mreža također su na otoke dolazile preko mora (Basioli, 1984).

nima koje je trebalo obnavljati i mogli su otići s otoka da su htjeli, ali se u takve pothvate malo tko upuštao. Vijesti o krajevima u kojima je možda bolje, pristizale su rijetko. Mletci na drugoj strani Jadrana nisu pružali bolje uvjete od onih na otocima, u obalne se gradove išlo nadničariti, ali se tamo malokad moglo naseliti, a dobar dio kopnenog zaleđa bio je pod kontrolom Osmanskog Carstva o kojem se moglo čuti samo najgore. Gospodarstvom otoka upravljalo se tako i s kopna i na otoku. Davanja su odmjeravana na kopnu i samo na kopnu, a o proizvodnji su odlučivali i koloni koji su znali što se na otoku može proizvoditi i koliko te vlastela koja je bolje od otočana znala što se od otočnih proizvoda može prodati i po kojoj cijeni. Organizacijom proizvodnje, produktivnošću i kakvoćom proizvoda bavili su se gotovo isključivo otočani. Ubirači koji su dolazili po vlastelinovo s vremenom su stekli dovoljno iskustva da procijene koliko bi te godine u konobama moglo biti vina i maslinovog ulja, koliko se drvene građe moglo nasjeći, ima li viška vapna i koliko se moglo usoliti ribe, ali su tek ovlaš znali kako su otočani do toga došli i jesu li mogli proizvesti više i bolje. Većina vlastelina, koji su na otok išli u lov ili u svoj ljetnikovac, nije se mnogo miješala u poslove koje je smatrala prljavima i nedostojnima.

Gospodarstvo priobalnih otoka obilježavao je tako nešto viši stupanj slobode od onog koji su imali koloni na obali i u unutrašnjosti. Insulariziranost nije ugrozila funkcioniranje feudalnog sustava, ali je primorala vlastelu da kolonima na otocima prepusti više autonomije. Ciljevi gospodarske politike koju je na jadranskim otocima u to vrijeme proizvodila vlastela postizani su tako pukim posezanjem za proizvedenim. Učinkovitost korištenja resursima zbog njihove se ograničenosti vrlo brzo približila mogućem maksimumu, a imperativ njihova održivog korištenja određivao je i optimalnu strukturu i najveću moguću količinu proizvodnje. Ciljevi politike kao što su brži rast, tehnološki napredak, veća produktivnost i sl. došli su na dnevni red kasnije, u suton feudalizma, kad se za takvo što počinje ostvarivati osnovni uvjet: promjena društvenog i političkog sustava.

SMJENE VLASTI

Kolonat na jadranskoj obali i otocima trajao je koliko i društveno-politički sustavi država koje su ih eksploatirale. Budući da su se krajem 18. i početkom 19. stoljeća često izmjenjivale, kolonat je relaksiran i ponovno uspostavljan da bi na nekim otocima i dijelu obale bio ukinut tek nakon Drugog svjetskog rata. U ono vrijeme, do otočana su sa zakašnjenjem dopirale vijesti da su Napoleonove trupe 1797. godine zauzele Mletke i ukinule Serenissimu. Uz kraći prekid držale su ju do pada Napoleonova carstva 1814. godine kad ju je opet zauzela Austrija. Tek 1866. godine Mletci, sad već samo pokrajina, postaju dijelom Kraljevine Italije čije granice dosežu do Istre, ali ne i dalje na jug. Time je konačno dokinuta mletačka dominacija nad istočnom jadranskom obalom i većinom otoka koja je s prekidima i uz brojne sukobe, preuzimanja i

preprodaje trajala dugih osam stoljeća. Vijesti su stizale i do južnodalmatinskih otoka pod Dubrovačkom Republikom. Francuzi su 1806. zauzeli grad, a dvije godine kasnije ukinuli Republiku i pripojili njezin teritorij svojoj Kraljevini Italiji, a zatim Ilirskim provincijama u kojima su ostali do 1813. Već 1815., nakon Waterlooa i Bečkog kongresa, istočna obala Jadrana do crnogorskog Bara i svi otoci pripojeni su Austriji koja ih je držala do 1918. godine.⁷

Te prevrate koji su izazvali tolike potrese u Europi treba pobrojiti zato što su jadranski otoci, do kojih se s kopna može dovesti, promatrali krvavu pozornicu iz prvog reda a da sami nisu bili posebno pogođeni. Bliži bojnim poljima presudnih bitaka i mjestima prevrata nego mnoge europske prijestolnice, većina ih je bila i ostala strateški nevažna i ratove su preživjeli u pozadini. Gladnih usta izbjeglica s kopna znalo je biti i više nego otočnih jer su otoci često poslužili kao skloništa, ali je zbog otočne relativne samodostatnosti bilo i više hrane nego na kopnu. Poraće redovito donosi obnovu i gospodarski rast, ali ne nužno i promjene društvenog i gospodarskog sustava. Preživjevši stoljeća uz europske ratove koji su se vodili radi promjene vlasti i mnogih granica, otočani su ostali kolonima sve dok se kapitalizam nije do kraja otrešao feudalnih ostataka. Francuski sedmogodišnji *intermezzo* bio je, naime, kratak i proturječan. S jedne strane *Cod civil*, Napoleonov građanski zakonik, donio je građanski ustroj i, uz ostalo, otvorio mogućnost ukidanja kolonata. S druge, zahtjevi francuske vojske toliko su opterećivali gospodarstvo otoka i obale da vrijeme poljuljanog kolonata nije zapamćeno po dobru. Usporedo s itakako potrebnim društvenim promjenama, francuska ratna gospodarska politika sedam godina nije štedila one kojima je navijestila građanske slobode: otočani su morali proizvesti što više, pod svaku cijenu, bez pogleda u budućnost i jedva održivo.

Već 1814. Austrija je uklonila napoleonovske proturječnosti i obnovila one feudalne. U kolonijalnoj maniri sve je vraćeno na staro, a Napoleon je prognan na otok Elbu, 6 nm daleko od francuskog kopna. Članice koalicije koja ga je porazila naučile su pritom da otok može poslužiti kao zatvor samo ako je dovoljno daleko od kopna. Godinu dana kasnije, nakon stodnevnog povratka i Waterlooa, Napoleon je prognan na Sv. Helenu usred Atlantika.

Krajem 19. stoljeća na obali i otocima malo-pomalo koloni su počeli otkupljivati vlastelinsku zemlju. Ponekad ponukani posebnim zakonima, a ponekad sve manjim приходima, vlastelini su počeli prodavati zemlju otočanima koji su ju za njih i za sebe obrađivali stoljećima. Plaćalo se u obrocima pa se redovno trebalo zadužiti, a u pravilu je prva na prodaju davana lošija zemlja, ona na padinama koje je trebalo poduprijeti kamenim suhozidom i godinama na leđima donositi zemlju da bi se išta moglo posaditi.

⁷ Austrijsko Carstvo preuređeno je 1867. godine u dvojni Austro-Ugarsku Monarhiju pa su se na otocima zavijorile nešto drugačije zastave, a službeni dokumenti dobili obimnija zaglavlja. U gospodarskoj politici počeo se osjećati utjecaj Mađarske koji nije dopirao do otoka iako je ostao dominantan sve do propasti Monarhije.

Suhozidi su poslužili i kao međe. Otočani su ih gradili od kamenja koje su prikupljali na novostečenom posjedu i tako ga omeđivali, ali i čistili i pripremali za maslinike, vinograde, pašnjake. Antropogeni krajolik uobličen na taj način vidljiv je i danas na svim naseljenim otocima, pa i na pokojem nenaseljenom, do kojeg se veslalo s mašklinom i srpom u barci.⁸ Unatoč teškoćama otkupljivalo se sve više; postati vlasnikom zemlje bio je glavni cilj otočnih obiteljskih gospodarstava. Pobuđena je i nada za zaradom na kopnu jer su migracijski valovi, koji su se već nekoliko stoljeća iz Europe širili svijetom, zahvatili i otoke. Otići preko mora i zaraditi da bi se kod kuće otkupila i bolja zemlja ili kuća, postalo je gotovo uobičajeno.⁹ S druge strane, otoci su se našli pod udarom makroekonomske politike države pod koju su dospjeli. Austrougarska gospodarska i ukupna politika vladanja mnogonacionalnom monarhijom smišljena je u Beču, kasnije i u Budimpešti, s vremenom sve više i u Zagrebu, i ticala se ukupnog hrvatskog dijela Monarhije, tako i otoka. Promjene do kojih nije došlo za vrijeme ratova i prevrata postupno su nastupale nakon rata i promjene vlasti. Otočne posebnosti koje je radi što uspješnije eksploatacije uvažavala mletačka, prije i poslije nje hrvatska, a sve vrijeme i dubrovačka vlastela, nestale su iz vidokruga tvoraca gospodarske politike velike monarhije; otoci su prvi put u punoj mjeri postali predmetom politike koja se za njih smišlja na kopnu. U punoj se mjeri pokazalo i da takva politika ne vodi računa o otočnim posebnostima pa je na otocima provođena kao da su kopno. Udaljenost, težak pristup, visoki jedinični troškovi održavanja infrastrukture i sl. počeli su se smatrati tehnološko-tehničkim problemom, štoviše otočnim hendikepom koji supsumira sve ostale: nije hitno, ali kad ih jednom riješimo, kad se s kopna bude moglo do otoka lako kao i s jednog mjesta na kopnu do drugog, kad ih, dakle, dosegnu sve na kopnu razvijene infrastrukturne mreže, otoci će moći riješiti sve svoje gospodarske, pa i društvene probleme. Tako konceptualizirana, kopnena otočna politika ostala je manje-više ista u ratovima i poračima koja su uslijedila u 20. stoljeću i ovisila je o tome koliko je i kako kopnena vlastodržac uopće mario za otoke.

Nije se značajno promijenila ni u socijalizmu koji je na otocima dokrajčio kolonat, ali ne i kopnena pristup razvojnoj politici. Nešto značajnije promjene nastupile su tek tijekom tranzicije u novom tisućljeću. Obrazac koji se na hrvatskim otocima može opaziti bez obzira na društvene i gospodarske sustave koji su se smjenjivali na njima čini se jednostavnim: kopnena otočna politika učinkovitija je što je otok veći i što je bliže kopnu. Učinci su pritom dvojaki. S jedne strane, otoci su sve bolje povezani i umreženi u kopnene infrastrukturne sustave i širu prostornu podjelu rada. S druge, sve ono po čemu se otočna egzistencija za dobro ili za zlo razlikuje od kopnene, postupno se gu-

⁸ Vidi o tome u poglavlju „Hrvatski otoci – prostor stalnih mijena“.

⁹ Toliko da je ušlo u toponimiju. Dio mjesta Ugljana na otoku Ugljanu koji je otkupljen novcem slanim iz Amerike danas se zove Merikana.

bi.¹⁰ Lako je uočiti i obrazac po kojem priobalni otoci, i veći i manji, prolaze to gore što je međunarodni značaj geopolitičkih odluka donesenih na kopnu veći. Te obrasce nije teško razumijeti uoči li se, nadalje, da se priobalni otoci, oni veći, smatraju ekstenzijama, ponekad i anomalijama kopna. Oni manji, ma kako bili blizu obale, redovito ostaju na rubu vidokruga donositelja geopolitičkih odluka. Oni udaljeniji zanimljivi su kad treba graditi svjetionike, postavljati relejne stanice, zatočiti nekog važnog.

VINSKA KLAUZULA, PA FILOKSERA

Gospodarske učinke međunarodne politike koju vode veliki ne mareći mnogo za male, hrvatski su otoci u punoj mjeri iskusili u vrijeme uspostavljanja, učvršćivanja i labavljenja raznih saveza kojih je u Europi u drugoj polovini 19. stoljeća bilo podosta. Među njima je na otocima ostao zapamćen trojni savez Austrije, Njemačke i Italije, sklopljen 1848. godine. Bio je krhak, pa je svako malo mijenjan i dopunjavan sporazumima, uglavnom o trgovini. Krajem 1891. Austro-Ugarska i Italija sklopile su sporazum kojim su uklonile mnoge prepreke uvozu i izvozu. Vijesti o tome možda nisu odmah doprle do svih otoka, ali posljedice su osjetili svi već nakon prve berbe. Sporazum je sadržavao klauzulu koja je omogućila talijanskim vinarima izvoz u Austro-Ugarsku gotovo bez ikakvih carinskih pristojbi. Vinska klauzula, kako je ubrzo nazvana, pokazala se itekako učinkovitom pogotovo kad joj je sljedeće godine dodano službeno tumačenje prema kojem je nadzor nad kvalitetom vina izvezenog u Austro-Ugarsku prepušten talijanskim vlastima. I dobra i loša i u svakom slučaju jeftina talijanska vina začas su preplavila tržišta Monarhije, a cijene su pale za oko 30 %.¹¹ Vina s hrvatskih otoka koja su se svagdje dobro prodavala, pa i servirala na bečkom dvoru, počela su ubrzano gubiti kupce. Otočno vinogradarstvo i vinarstvo zapali su u krizu od koje se nikad nisu oporavili. Slom je bio posebno težak jer je taj dio otočnog gospodarstva upravo počeo rasti. Ubrzo je naišao na još jednu prepreku, ozbiljniju od bilo kakve klauzule. Vinograde je zadesila mikroskopski malena uš, malena, ali itekako brojna i dugo nesavladiva.

Počelo je u najboljoj namjeri. Krajem 50-ih godina 19. stoljeća engleski botaničari dopremili su iz Amerike sadnice vinove loze i posadili ih u svojim vinogradima. Uspijevale su i razmišljalo se o križanjima i novim vinima a da nitko nije ni slutio da je na korijenju stigla i štetočina koja je zbog nepoznavanja i zatečenosti sviju dobila mnogo latinskih imena. Nazvana je *Phylloxera vastatrix*, *Dactylosphaera vitifolii*, *Peritymbia vitifolii*, u nas još trсна uš, žiloždera, žilogriz ili samo filoksera, pošast koja se

¹⁰ Te razlike supsumirane su pojmom *otočnosti* (vidi Uvod).

¹¹ *Hrvatska enciklopedija* (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/64741>).

na hrvatskim otocima i danas spominje češće nego ratovi. Domovina filoksere dolina je Mississippija gdje je stoljećima rasla američka vinova loza. Opirala se i prilagođavala, korijen joj je odebljao, otvrdnuo i postao otporan, pa su loza i njezin štetočina uspjeti uspostaviti suživot. Europska je loza, međutim, zatečena posve nesprijetna i vrlo, vrlo ranjiva. Uš je poharala malobrojne engleske vinograde i 1865. uspjela prijeći Kanal. Zauzela je dolinu Rhone, nastavila prodor i do 1895. uništila oko 70 % francuskih vinograda. Harala je i Španjolskom i Italijom (Čuka *et al.*, 2017).

U povijesno ironičnom okretu kotača sreće filoksera je napredovala dovoljno sporo da u trenutku kad u Francuskoj gotovo i nema zdravog vinograda, hrvatski vinogradari proizvode grožđe i vino kao da se ništa ne događa. Krajem 80-ih godina 19. stoljeća, s katastrofom na obzoru, otočani brižno njeguju stare i sade nove vinograde gdje god mogu. Tijekom 90-ih godina 19. stoljeća vinogradarstvo i vinarstvo bili su u punom procvatu. Poslovično izvrsni u vinogradu i osrednji u konobi, nisu proizvodili osobito kvalitetna vina, ali su ih u oskudici ponude svejedno prodavali sve do Francuske. Pokazalo se pritom dokle može dovesti proizvodna autonomija vinogradara i vinara kolona koji ne mare za inovacije niti ih itko na njih upućuje. Komparativnu prednost proizišlu iz tuđe nevolje objeručke su iskoristili, a vlasnici vinograda sve to pozdravili ne mareći, možda i ne videći, da se otočno gospodarstvo počinje specijalizirati i da time postaje ranjivo.

Kotač se, međutim, nije prestao vrtjeti. Filoksera je 1880. stigla do vinograda oko Zagreba. Godine 1886. pojavila se u Istri (gotovo tri desetljeća nakon Francuske, ali istodobno s vinskom klauzulom), 1888. na kvarnerskim otocima, a 1894. i na Silbi, Olibu i Pagu i u sjevernom dijelu Dalmacije. Na srednje i južne dalmatinske otoke pristigla je oko 1912. Napredovala je i dalje na jug i do 1925. opustošila sve otoke (Čuka *et al.*, 2017). Kad je poharala što se poharati moglo, u Francuskoj su naučili kako joj stati na put. Europsku lozu počeli su kalemiti na korijen američke i proizvodnja je obnovljena. Žedna tržišta Monarhije rado su se otvorila, a komparativna prednost hrvatskog obalnog i otočnog vinogradarstva ubrzo nestala. Dva zla, jedno prirodno na korijenu vinove loze, a drugo političko, u vinskoj klauzuli, pogodila su hrvatsku obalu i otoke toliko snažno da je o obnovi jedva moglo biti govora. Sposobni uočiti i iskoristiti priliku kad se ukazala, otočani su se pokazali nesposobni nositi s krizom nastalom nakon što je prilika prošla. Francuska, Italija, Španjolska i Portugal obnovili su svoje vinograde i proizvodnju vina koja su bila i bolja od dalmatinskih i primorskih i izvoz u te zemlje značajno je opao. Politika gospodarstva obale i otoka još jednom se našla u proturječju. S jedne strane, austrougarska administracija počela je provoditi agrotehničke mjere protiv filoksere. Vinogradare se savjetovalo, obavještavalo o uspjesima u Francuskoj, nabavljane su sadnice američke loze koju je trebalo saditi i kalemiti domaćim sortama. S druge strane, agrarna se reforma nije ni spominjala, pogotovo ne među vlastelinima koji su već naveliko prodavali zemlju kolonima. Malo tko od njih bio je spreman ulagati prihode od prodaje u obnovu svojih preostalih vinograda i unapređenje zastarjele vinarske tehnologije.

Potencijalni kapital tako se slijevao u džepove nepoduzetne vlastele i odlazio u potrošnju, a suvremene, inače uspješne agrotehničke mjere nisu mogle postizati učinke u više od tisuću godina starom i svakako zastarjelom sustavu vlasništva i društvenih odnosa. Istovremeno, tradicionalno vješti, ali i konzervativni vinogradari i vinari čiju proizvodnu autonomiju vlastela nije ometala sve dok je odbacivala višak, teško su prihvaćali predložene antifilokserične metode. Uslijedile su ne samo tegobne godine jedva učinkovitog kalemljenja vinove loze i oporavka vinogradarstva¹² nego i nevideni egzodus otočnog stanovništva koji je dopro do obje Amerike i Australije.

Krajem 1901., deset godina po donošenju, ukinuta je „vinska klauzula”. Prekasno; na otočnom tlu punom sparušenih ostataka nekadašnjih vinograda ostalo je premalo trsja i vinogradara. Daleko od starog kraja, odijeljeni oceanom, otočani su s gorčinom slušali vijesti o monarhijama koje su bez premišljanja žrtvovala otoke radi čvršćeg saveza da bi nakon dvadesetak godina zaratile među sobom i, uz ostalo, novačile preostale otočane da za njih ginu.

Povjesničari Austro-Ugarske to ne mogu poreći. Mogu tek slegnuti ramenima i ustvrditi da je otočno gospodarstvo bilo kolateralna žrtva o kojoj politika velike monarhije ne treba, pa i ne smije voditi računa želi li održati svoje granice i moć. Možda bi dodali i da su Beč i Budimpešta unapređivali vinogradarstvo i da su se itekako brinuli o otocima jer su od kraja 19. stoljeća sve do kraha 1918. na Jadranu obimno gradili maritimnu infrastrukturu. Pritom bi, međutim, morali priznati da to nisu radili radi otočnih boljitaka, nego da su otoci instrumentalizirani radi monarhijskih pomorskih ambicija i da su se otočani pritom mogli koristiti samo onim što ekonomisti nazivaju pozitivnim eksternalijama.

Pristupajući pred Prvi svjetski rat Trojnom paktu,¹³ Austro-Ugarska se obvezala pomagati svojim saveznicima i vojno, pa je počela povećavati i opreмати vojsku i mijenjati opću, a pogotovo pomorsku strategiju. Utjecaj je britanske mornarice na Sredozemlju rastao pa je odlučeno da ratnu flotu treba jačati, a plovidbu Jadranom učiniti sigurnom. U razdoblju od 60-ih godina 19. stoljeća do pred sam Prvi svjetski rat obala i otoci od Pule do Bara, uključujući strateški važnu Boku kotorsku, opremali su se za rat. Izrađene su pouzdane nautičke karte, vanjski otoci dobili su svjetionike i sigurne luke, a mnoga nezaštićena uvala dobila je mol iza kojeg se mogao zakloniti i veći brod (Stulli, 1959). Plovidba ćudljivim Jadranom odonda je sigurnija. I dalje sliježući ramenima u istoj *von oben* maniri, povjesničari Austro-Ugarske Monarhije, kasnije i Kraljevine Jugoslavije, mogli bi dodati da su mnogi otočani, krenuvši na put preko oceana s kojeg se nikad nisu vratili, vrlo sigurno isplovili iz Jadrana.

¹² Postotak uspješnih kalemljenja bio je jednoznačenast (Čuka *et al.*, 2017).

¹³ Riječ je o vojnom savezu (paktu) kojem su u to vrijeme pristupile Njemačka, Austro-Ugarska i Italija. Obnovljen je pred II. svjetski rat kad su Njemačkoj i Italiji pristupili Japan, a za njim i Slovačka, Rumunjska, Bugarska, Mađarska i Hrvatska.

KAPITAL, KOLONAT I KONZERVE

Fin de siècle obilovao je događajima na obali i otocima. Uz filokseru iz Francuske je stigla industrija koja je obilježila ribarstvo i čuvanje ribljeg ulova: konzerviranje ribe. Počelo je krajem 18. stoljeća kad je slastičar Nicolas Appert odgovarajući zahtjevima Napoleonove vojske smislio ambalažu u kojoj se riba neće kvariti. Prokuhanu i zauhljenu ribu u početku su stavljali u staklenke, kasnije u limene kutije koje bi hermetički zatvorili i zagrijali. Kutiju su ubrzo počeli zvati konzervom, a riba iz nje mogla se jesti ma koliko rat trajao. To je potaklo potražnju u krajevima daleko od mora, do kojih lako kvarljiva riba nije mogla stizati dovoljno brzo. Usred Europe riba iz konzerve smatrana je delikatesom i bila je skupa, a kad su se počele javljati i druge vojske, odškrinuta vrata razvoja industrije konzervi otvorila su se širom. Prve tvornice konzervi počinju raditi na francuskoj atlantskoj obali 10-ih godina 19. stoljeća. Ubrzo niču u Španjolskoj, Portugalu i Italiji, a početkom 70-ih godina 19. stoljeća i na našoj obali, sve više i na otocima. Počelo je 1875. na Visu gdje je na vrhuncu rasta industrije konzervi bilo 10 tvornica. Sljedećih desetljeća otvarane su na Cresu, Korčuli, Dugom otoku, Braču, Lošinju, Unijama. Posljednja je proradila 1939. na Susku, stoga je pred Drugi svjetski rat na hrvatskoj strani Jadrana bilo 59 tvornica konzervi raznih veličina i kapaciteta (Basioli, 1984). Zvali su ih *kanerije* (utjecaj talijanskog bio je i ostao snažan), a bilo ih je 27 na obali i 32 na otocima. Konzervirana riba prodavana je diljem Europe. Nova industrija do tada je već stasala u široko razmješten i međunarodno dobro umrežen sektor koji je na mikrorazini dosego zavidnu produktivnost, a na razini širih regija dobro organiziranu nabavu lima za konzerve, goriva za sterilizaciju i rezervnih dijelova za sve efikasnije strojeve. Uhodala se i distribucija konzervi koja se zahvaljujući visokim cijenama protezala do tržišta daleko u unutrašnjosti kontinenta (Basioli, 1984). Do Prvog svjetskog rata sve se to događalo uz znanje, pa i pod paskom moćnog austrougarskog državnog aparata. Tako se znalo što je red i poredak, ali gospodarske politike koja bi na otocima štogod poticala, nije bilo. Nije je bilo ni za Kraljevine Jugoslavije; oslonjen na rast potražnje, visoke prodajne cijene i obilni osnovni resurs, sektor se razvijao bez poticaja i institucionalnih usmjeravanja.

Otočani koji su ribu stoljećima konzervirali solju, nisu mogli inicirati takav razvoj. U kolonatskom okruženju u kojem se u svemu čuvao *status quo*, takvo što nije se moglo očekivati ni od u pravilu nepoduzetne vlastele. Oni poduzetniji svakako su uočili da su mogućnosti eksploatacije u otočnoj poljoprivredi iscrpljene, da je produktivnost niska kao i cijene i da su troškovi dopreme s otoka na kopnena tržišta previsoki. S druge strane, riba se očito mogla i unosnije prerađivati, ali takav je pothvat bio mnogo složeniji od prepuštanja proizvodnje kolonima i navraćanja na otok da bi se nešto oduzelo. Trebalo je i nešto što vlastela u pravilu nije imala: početni kapital. Do otoka je u to vrijeme već stizao, ali je bio ulagan mahom u sve manje uspješnu

brodogradnju. U pretežito malim brodogradilištima Cresa, Krka, Raba, Ugljana, Pašmana, Murtera, Čiova, Brača i Korčule gradili su se drveni jedrenjaci do 500 tona nosivosti, najviše što se u otočnim uvjetima moglo.¹⁴ Željezni parobrodi koji se u to vrijeme već grade u Europi zahtijevali su višu, otocima jedva dohvatljivu razinu organizacije i logistike.¹⁵ Palicu je tako preuzeo kapital ulagan u konzerviranje ribe, a visoke prodajne cijene konzervi i povoljne procjene ribljeg fonda učinili su početne kalkulacije ohrabrujućima. Razmještaj kanerija koje su se ubrzano gradile bio je pak određen smještajnim faktorima koji su omogućili da konzerviranje ribe u to vrijeme bude jedina industrija koja se mogla uspostaviti i razvijati i na malim hrvatskim otocima. Vrijedi ih pobrojiti:

1. lokalni dohvat ribarica na vesla – spore ribarice na vesla mogu loviti samo u moru oko otoka da bi na vrijeme isporučile svježiju ribu
2. pokvarljivost osnovne sirovine – postupak konzerviranja mora početi odmah po iskrcaju svježeg, ali brzo pokvarljivog ulova s ribarice
3. višak poljoprivrednog stanovništva na otoku koji se može uposliti u tvornici konzervi a da se time ne ugrožava otočna poljoprivreda.

Tome treba dodati i opće prostorno-ekonomske uvjete koji nisu neposredno utjecali na smještaj prerade ribe, ali su trebali biti zadovoljeni da bi se konzerviranje ribe moglo uspostaviti kao industrijska djelatnost:

1. razvijena prometna mreža na tržištima potrebnih poluproizvoda – lim, konzerve, gorivo, ulje i začini moraju stizati do otočne tvornice na vrijeme i u dovoljnim količinama
2. razvijena prometna mreža na tržištima konzervirane ribe – konzerve trebaju redovito stizati i do najudaljenijih potrošača.

Ti faktori i ispunjeni osnovni uvjeti obuhvaćaju karakteristike resursa, način njegove ekstrakcije i tehnologiju prerade te distribuciju gotovog proizvoda i govore o složenosti prerade ribe, a i složenosti industrijske prerade poljoprivrednih sirovina uopće. Djelovali su svaki na svoju stranu, a najveći ponder imala su prva dva; zahtjevu za promptnom preradom moglo se udovoljiti samo u okvirima postojeće tehnologije ribarenja i dopreme svježije ribe. S druge strane, na otocima je bilo dovoljno otočanki (otočana nešto manje) koje su mogle povremeno napuštati domaćinstva i poljoprivredne poslove i raditi u tvornici za nadnicu. Usto, u to vrijeme već razvijene prometne mreže dosizale su i do najudaljenijih jadranskih otoka. Tehnologije

¹⁴ Bilo je i vrijednih iznimaka. U Malom je Lošinj 1875., pet godina po zasnivanju brodogradilišta, izgrađena fregata *Imperatrice Elisabetta*, kapaciteta 2500 t, najveći drveni brod izgrađen ne samo u Austro-Ugarskoj već i na cijelom Mediteranu (Sokolić, 1993, 2012).

¹⁵ Mali Lošinj i ovdje je bio izuzetak. Prvi čelični jedrenjak u nas izgrađen je u lošinjskom brodogradilištu (Sokolić, 2012). U izuzetke treba ubrojiti i proizvodnju brodske opreme Radež u Blatu na Korčuli. Preživjela je tranziciju i uspješno posluje.

zamrzavanja ulovljene ribe koje bi to omogućile bile su, međutim, još daleko; na prijelazu 19. u 20. stoljeće pa sve do pred Drugi svjetski rat lokalno ulovljena riba morala se lokalno i konzervirati. Tvornice su morale prići ribi i rasporediti se po obali i otocima, svugdje gdje je bilo ribara i potrebne radne snage. U potrazi za što povoljnijim mjestima ulagači su se iskrcavali i na male otoke i uviđali da se i tamo može udovoljiti organizacijskim zahtjevima i resursnim uvjetima. Uviđali su, naravno, da su troškovi to veći što je otok manji i udaljeniji, ali i da se riblje konzerve vrlo dobro prodaju i da će sve biti pokriveno. Kapital, a s njim i kapitalizam stigli su na otoke i otkrili vrata njihovu uključivanju u širu prostornu podjelu rada. Mahom strani ulagači zatekli su kolonat što im nije smetalo, ali je dovelo do koegzistencije dvaju društvenih i gospodarskih sustava koja je potrajala sve dok stoljećima stari, već okamenjeni vlasnički sustav nije ukinut. Priče o tome razlikuju se od otoka do otoka i treba ih se prisjetiti. Jedna od najslikovitijih i svakako poučnih ispričana je na Unijama, malom otoku lošinjskog subarhipelaga.¹⁶

Riječ je o malom vanjskom jadranskom otoku od jedva 17 km² koji su nastavali još stari Rimljani. Oko 1900., u vrijeme kad se na većim otocima već uvelike grade tvornice konzervi, Unijani osnivaju ribarsku zadrugu koja se uz ostalo bavila soljenjem ribe. Lovili su uglavnom sardine koje su slagali u stolitrene bačve i pokrivali solju. Članovi zadruge išli su u ribe, ali solili nisu sami zbog svima znanog imperativa: brzo se kvare, usolimo što prije. Čim bi ribarske barke pristale u luci s ulovom, selom bi krenuo bubnjar pozivajući Unijane da se okupe, povade sardine iz mreža i što brže ih poslažu u bačve. Za jedan dan posla dobivala bi se *žurnada*, nadnica u novcu ili u usoljenoj ribi. Što bi preteklo zadrugarima, prodavalo bi se po selu (Angelich, 2021). Unijani bi u te dane usložili svoju otočnu ekonomiju: koloni u kolonatskom sustavu slobodno udruženi u zadrugu unajmljivali su druge kolone kao radnu snagu i, kao poduzetnici, prodavali svoj proizvod za novac ili u naturi odvajajući koliko je trebalo vlastelinu.

Mali otok s mnogo ribara i bogatim ulovom nije promakao ulagačima. Prvi pogon za proizvodnju ribljih konzervi počeo je s radom 1906. godine. Austrougarsko poduzeće koje se time bavilo u Izoli u Sloveniji podiglo je i opremilo zgradu u luci i organiziralo dopremu praznih konzervi, začina i ostalih ingredijenata kojih nije bilo na otoku (Angelich, 2021). Ulje su kupovali od Unijana. Dostajalo je u početku, ali kako se proizvodnja povećavala, trebalo ga je nabavljati i na kopnu. Odlučili su se samo za sardine i u potpunosti se oslonili na lokalni ulov. Posla je tako bilo i za zadrugu koja je isporučivala svježju ribu, a i za bubnjara koji je od tada pozivao na rad u kaneriji. U to vrijeme na Unijama živi oko 700 stanovnika (Korenčić, 1979; Magaš *et al.*, 2006) i uvijek je dovoljno Unijki, pa i Unijana koji će ostaviti svoje re-

¹⁶ Riba se konzervirala i na 9 nm udaljenom Susku. Iako kraća, susačka priča slična je unijskoj. Ispričana je u poglavlju „Susak, na obodu arhipelaga“.

dovite poslove nekom drugom u domaćinstvu, odraditi žurnadu i vratiti se kući na večeru. Prvi put u povijesti otoka počeo se proizvoditi unificirani gotovi proizvod koji je odvožen na kopno i prodavan stotinama kilometara daleko. Kalkulacija koja je upućivala na to da će se konzerviranje na malom udaljenom otoku isplatiti, pokazala se točnom: tvornica ili, bolje rečeno, pogon (prema sjećanjima Unijana konzerviralo se u zgradi 20 x 20 metara) poslovao je sve do Prvog svjetskog rata (Angelich, 2021). Njegov učinak na sad već protokapitalističku ekonomiju malog otoka bio je itekako snažan. U enklavi kapitala velikoj 400 m², usred kolonatski uređenog malog otoka od 17 km² do kojeg se zimi po buri ne može ni doći, poduzetnik je kupovao osnovnu sirovinu, dovodio predradnike i mehaničare s kopna, unajmljivao nekvalificiranu radnu snagu, organizirao radni proces i sav dovoz i odvoz i uspijevao poslovati s kakvom-takvom zaradom.

Nakon ratnog prekida pogon je prerastao u tvornicu. Godine 1921. na otok se iskrcala skupina talijanskih poduzetnika, odabrala uvalu u kojoj će oživiti konzerviranje sardina i uz pomoć Unijana podigla zgradu i mali lukobran iza kojeg su se mogle vezati ribarice. Prve konzerve isporučene su 1922. godine. U to vrijeme stanovništvo je Unija na povijesnom maksimumu: na otoku je popisano 780 stanovnika¹⁷ (Korenčić, 1979). Na maksimumu je i višak poljoprivrednog stanovništva, pa je u dane kad su u tvorničku lučicu pristizale ribarice, za bubnjarom kretalo dovoljno Unijki. Zapamćeno je da je na tri proizvodne linije radilo oko 100 žena, a na težim poslovima i desetak muškaraca i da je žurnada bila prihvatljiva (Angelich, 2021). Tvornica je usto otkupljivala svježu ribu po cijenama većim od onih na maloj otočnoj *peškariji* pa su na maksimumu bili i ribolovni napor i ulov. U tvorničku su lučicu znale pristati i ribarice s obližnjeg Suska, ali oslonac proizvodnje bio je ulov unijskih ribara. Na malom otoku dogodio se tako mali kapitalizam. Odvojen morem, jednosektorski, uklapao se u onaj kopneni kudikamo razvijeniji višesektorski kapitalizam; proizvod se prodavao na razgranatom kopnenom tržištu na kojem je nabavljana i oprema za tvornicu. Insularizirani kapitalizam nije, međutim, bio puki fraktal onog kopnenog. Razlikovao se po tom što je bilo radništva, ali ne i tržišta radne snage koje bi utjecalo na nadnice. Prihvatljivo poduzetniku, prihvatljivo neukim radnicima – kolonima – do kojih nisu dopirale vijesti o štrajkovima i borbi za povećanje nadnica i skraćenje radnog vremena. Podataka o nadnicama u ondašnjoj industriji ribljih konzervi nema, pa ne možemo znati je li nadnica na Unijama bila manja od nadnice u kopnenim kanerijama. Znamo tek da je ponuđeno bilo prihvaćano i da su otočani u tome vidjeli jedinu priliku na otoku da se nešto zaradi, a da se ne ugrozi rad u poljoprivredi. Insulariziranost je tako opterećivala poslovanje zbog troškova prijevoza, ali mu je i pogodovala jer su nadnice mogle biti niske. Ta je stavka, čini se, bila ključna jer su 1937. na otok dopremljeni novi, bolji stro-

¹⁷ Unijana je od tada sve manje. Prema popisu 2011. na otoku je živjelo 88, a 2021. 66 stanovnika. Danas tvrde da ih zimi nema više od 40.

jevi za konzerviranje i poslovanje je prošireno (Angelich, 2021). Riba se konzervirala do Drugog svjetskog rata, pa i u vrijeme rata, sve do kapitulacije Italije u rujnu 1943. godine kad su talijanska uprava tvornice i mala vojna postrojba navrat-nanos otplovili u Italiju. Krajem rata partizani su na otoku zatekli tvornicu bez tvorničara te Unijke i Unijane bez posla.

Unijani, Suščani, Saljani, Komižani i ostali teško su mogli osvijestiti da žive i rade u dva usporedna društveno-ekonomska sustava. Teške poljoprivredne poslove, poslove oko stoke i samo ribarenje obavljali su muški i ostajali u kolonatu. Na bubnjarev poziv u kapitalizam odazivale su se uglavnom žene. Ostavljale su poslove koje su znale raditi i u njima bile samostalne i odlazile u tvornicu u kojoj im je netko potpuno stran određivao što će i kako raditi, određujući štoviše i nešto nepoznato u kolonatu: tempo posla, norme i nadnicu. Stranac je određivao i radne uvjete: vonj koji se uvlačio pod kožu, vlagu i pothlađenost, ozljede od lima od kojih se ograđivao, pa su se otočanke liječile kako su znale i umjele. Unijke, Suščanke, Komiške, Saljke, Cresanke dolazile su ujutro na posao i ulaskom u kaneriju kročile u kapitalizam kao proleterke¹⁸ da bi se popodne s nadnicom u njedrima vraćale u kolonat. Eksploatacija oduzimanjem proizvoda smjenjivala se tako s neposrednom eksploatacijom rada. Pritom su, čitajući pisma svojih muževa, braće i sinova koji su morali otići preko oceana da bi iskusili kapitalizam, možda uviđale da su ga one dočekale na otoku.

Ekonomski povjesničari koji nastoje utvrditi kad je zastao feudalizam i počeo kapitalizam i pritom barataju s deseljećima, pa i stoljećima, na malim otocima ne bi imali mnogo posla. Kapitalizam je na Unijama počeo u zimu 1906., a zastao 3. rujna 1943. godine činom koji Talijani i danas nazivaju primirjem između Saveznika i Italije, a ostali kapitulacijom (Angelich, 2021). Morali bi primijetiti i da su otočani sve vrijeme bili u kolonatskom odnosu i da je koegzistencija dvaju sustava bila moguća samo u insularnim uvjetima. Unije, i ne samo Unije, podsjećaju da bi biolozi, antropolozi i sociolozi koji otoke smatraju laboratorijima, mogli u društvo primiti i ekonomiste.

RATOWI

Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca (SHS), kasnije Kraljevina Jugoslavija, naslijedila je od Austro-Ugarske Monarhije infrastrukturno opremljene i za rat spremne otoke (Freivogel, 2019), ali ne i otočnu razvojnu politiku. Otoci su iskusili samo imperijalnu politiku velikih: već 1922. godine Istra, kvarnerski otoci Cres, Lošinj i lošinjsko otočje na sjeveru te otoci Lastovo i Palagruža na jugu Jadrana prepušteni

¹⁸ Ovakav se rad danas naziva prekarnim. Pritom se treba prisjetiti da se položaj radnika koje su u 19. i 20. stoljeću nazivali proleterima gotovo ni po čemu nije razlikovao od položaja današnjih prekarnih radnika.

su Italiji slijedom po nevolji poznatog ugovora u Rapallu.¹⁹ Između dva rata na otocima su tako vođene dvije na kopnu smišljane pomorske, time i otočne politike: talijanska, po svemu iredentistička, i ona Kraljevine Jugoslavije koja se nije mnogo brinula o razvoju jadranske obale, a kamoli otoka. Otoci koji su pripali Italiji pamte to razdoblje po intenzivnom crpljenju resursa, ulaganju talijanskog kapitala i općoj kulturnoj i društvenoj talijanizaciji koja je jednako provođena u Istri i na otocima. Otoci koji su potpali pod Jugoslaviju pamte veze s kopnom koje su održavane na nužnom minimumu, pomorsku infrastrukturu iz austrijskih vremena koja je održavana ispod minimuma,²⁰ politički pritisak Beograda i uopće kopnu usmjerenu regionalnu politiku. U otočnom kolektivnom sjećanju ostali su i opustošeni vinogradi i masovni odlasci u tuđinu koje nitko nije pokušao zaustaviti. Prvi turisti počeli su dolaziti i bez turističke politike, a brodogradnju i pomorstvo nije nitko branio, ali ni poticao. U povijesti kopnene gospodarske politike obiju kraljevina, i jugoslaven-ske i one preko mora, nisu zabilježene državne mjere koje su se posebno odnosile na otoke. To se moglo očekivati od Banovine Hrvatske koja je 1939. ustanovljena kao jugoslavenska regija s dovoljno autonomije da vodi vlastitu gospodarsku politiku, ali za to više nije bilo vremena. Ni dvije godine kasnije Drugi svjetski rat dohvatio je i Jugoslaviju.

Drugi svjetski rat pogodio je hrvatske krajeve daleko više nego onaj prethodni, ali otoci nisu bili značajnije devastirani (Freivogel, 2014). Nakon komadanja Kraljevine Jugoslavije 1941. većina otoka pripala je Italiji, koja ih je zauzela bez borbe, a Brač, Hvar i dio Paga našli su se u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH). Svi su tpjeli okupacijski teror i podnosili opterećenja ratnog gospodarstva, a na Rabu i Molatu zasnovani su i koncentracijski logori. Na većim otocima mjestimično je organiziran otpor, ali se ubrzo pokazalo da su otoci Jadrana, kao uostalom i svi otoci te veličine, premaleni da bi se na njima gerilski ratovalo.²¹ Otočani su odlazili u rat na kopno i tamo doznawali da je talijanska vojska nakon kapitulacije 1943. godine mirno napustila otoke koje je zatim nakratko zauzela Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije. Usljedila je ofenziva njemačke vojske i vojske NDH, pa se NOV povukao sa svih otoka osim s Visa. U proljeće 1945. NOV je povratio sve otoke. Na većima je bilo borbi koje su završavale protjerivanjem ili zarobljavanjem njemačkih postrojbi i postrojbi NDH. Pokazalo se tako da i priobalni otok može biti uvučen u rat. Prvi put u povijesti hrvatski otoci nisu bili samo skloništa nego i dio bojnog polja. Pokazalo se i da oni vanjski nisu izgubili geopolitički značaj. Nakon što je NOV zauzeo Vis

¹⁹ *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Natuknica Rapalski ugovor, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=51831>.

²⁰ „Svetionici? Ma nek' lađe obese fenjer na pramcu da vide kud idu.” Ta navodna izjava dugogodišnjeg predsjednika Vlade Kraljevine SHS Nikole Pašića prepričava se na otocima već desetljećima.

²¹ U Drugom svjetskom ratu u Europi se tako ratovalo samo na Kreti.

nakon kapitulacije Italije, na otok su se ubrzo iskrcale i savezničke, britanske trupe. Inženjerci su odmah izgradili poletno-slijetnu stazu i uspostavili stalnu komunikaciju sa savezničkim snagama u Italiji. Njemačka je vojska zauzela uglavnom nebranjene veće otoke, ali je odustala od napada na Vis potvrdivši da je na okupiranom otoku gerilski otpor jedva moguć, ali i da ga je, ako je utvrđen i spreman za obranu, mnogo teže zauzeti nego neko mjesto na kopnu.²² Smješten na ulazu u Jadran, Vis je do kraja rata bio saveznička vojna baza, okupljalište za odlazak civila u oslobođene krajeve Italije i u Egipat. Izbjeglički logor El Shatt na Sinaju ostao je u otočnom kolektivnom sjećanju kao oaza, jedno od mjesta koje je još Herodot nazivao otocima u moru pijeska.²³ U dokumentima mnogih otočana ostao je naveden kao mjesto rođenja. Pravi otočni život, onaj okružen morem, započeli su tek 1946. kad je logor raspušten, a izbjeglice se vratile kući.

Nakon rata Vis i obližnje, jednako strateški važno Lastovo upoznali su i drugu stranu ratne medalje. Narodnooslobodilačka vojska, koja je izrasla u Jugoslavenšku narodnu armiju, smatrala je da trebaju ostati vojnim bazama, izgradila mrežu obrambenih objekata i slijedom vojne logike zabranila pristup strancima. Pristup je ponovno omogućen 1989., a JNA se posve povukla 1992. godine, mjesecima nakon što je otišla s ostalih otoka. Jadran je malen i Mlečani ga nisu zvali morem, nego zaljevom, ali su njegovi otoci stoljećima potvrđivali da i priobalni otok može biti strateški važan. Fernand Braudel zapisao je da ih je Serenissima smatrala svojom flotom (Braudel, 1997, 1998). Britanska je mornarica s mnogo pažnje držala Vis u vrijeme Napoleonovih ratova, pa i u Drugom svjetskom ratu, a JNA je voljela naglašavati da su otoci naši nosači aviona i neprelazna prepreka svakome tko bi se drznuo iskrcati na našu obalu.

SOCIJALIZAM

Od 1945. sve do početka 80-ih godina 20. stoljeća razvoj otoka bio je jedna od manjih briga koje su mučile socijalističke planere. U sveobuhvatnoj državnoj razvojnoj politici bilo je mjesta za sve, ali ne i vremena za otkrivanje i uvažavanje regionalnih i subregionalnih, a pogotovo ne suptilnih otočnih posebnosti. Poraće je obilježila obnova i gospodarski uzlet na socijalistički način. Gospodarska politika provedena u Sovjetskom Savezu nakon Prvog svjetskog rata nametnuta je novim socijalističkim zemljama nakon Drugog, a one su ju bespogovorno slijedile. Poznata

²² U isto vrijeme u Tihom oceanu mornarica SAD-a je napredujući prema Japanu, nakon mjesec dana borbi, osvojila Iwo Jimu, otok od jedva dvadeset km². Poginulo je ili ranjeno 24.000 marinaca i 21.000 japanskih branitelja.

²³ Vidi Uvod.

kao politika „socijalističke prvobitne akumulacije kapitala”,²⁴ provođena je u cijeloj zemlji bez uvažavanja regionalnih posebnosti, a glavni je cilj bio što brži razvoj teške industrije (Stipetić, 1969). Bila je i naglašeno centralizirana i „čvrstorukaška”, a tržište je slijedom općeprihvaćene kritike kapitalizma svedeno na najmanju moguću mjeru i zamijenjeno centralnim planiranjem. Zemlja je izišla iz rata s oko 70 % agrarnog stanovništva, što je smatrano rezervoarom radne snage, i s oštećenom industrijom koju je trebalo osoviti na noge. Za to je trebalo mnogo više radnika nego što ih je bilo u gradovima, pa je stanovništvo poticano da napušta sela i odlazi u gradove gdje su seljaci prekonoc trebali postati radnicima, štoviše i građanima. Pod svaku cijenu trebalo je potaknuti izgradnju osnovne infrastrukture, prije svega željezničke pruge da bi se ubrzao razvoj gotovo idealizirane teške industrije. U sustavu u kojem se gotovo sve moglo narediti, a nije bilo uputno suprotstavljati se, seljaci su bili prisiljeni prodavati svoje proizvode državnim lancima distribucije po cijenama daleko nižim od tržišnih. Tako prikupljeni, poljoprivredni proizvodi prodavani su u gradovima po jednako niskim cijenama, pa su tek pristigli industrijski radnici imali niske troškove života. Plaće su tako mogle biti niske pa je dio prihoda u industriji mogao biti „prvobitno akumuliran” i usmjeren na daljnja ulaganja koja su zahtijevala još radne snage (Stipetić, 1969). Sudeći po godišnjim stopama rasta koje su početkom 50-ih godina 20. stoljeća znale biti i dvoznamenkaste, sve se odvijalo po planu. U jeku poratne obnove socijalistički su planeri imali pune ruke posla, a državna agitacija i propaganda, sveprisutni AGITPROP²⁵, bila je okrenuta tvorničkim dimnjacima, radnim pobjedama i gradovima čiji se rast smatrao vrlinom novog sustava. Stanovnici nekad prenaseljenih sela slijevali su se u prenaseljene gradove, privatna poljoprivreda na strogo ograničenom broju hektara ustupala je mjesto državnim poljoprivrednim kombinatima koji su osiguravali većinu inputa za industrijsku preradu poljoprivrednih sirovina. Sve pustija sela ostala su po strani socijalističke industrijalizacije i urbanizacije.

Nije teško vidjeti da ofenziva tih razmjera nije mogla doprijeti do malih otoka. Ostali su po strani, uočavani tek kao omanji rezervoari radne snage, zasigurno ne i mjesta na kojima treba pokretati razvoj socijalističkog gospodarstva. Oni veći dobivali su nešto više pažnje socijalističkih planera, pa su uz postojeća brodogradilišta i tvornice konzervi na nekima građene ispostave tvornica na kopnu, prilagođene broju radnika koji se mogao angažirati na otoku. Riječ je o priobalnim, ali u to

²⁴ Naveliko korištena u ono vrijeme, sintagma je izvedena iz Marxova tumačenja da je kapitalizam počeo akumuliranjem i aktiviranjem početnog, uglavnom prigrabljenog i opljačkanog novca i zemlje i proletarizacijom radništva. Akumulirati je trebalo i u početnoj fazi socijalizma s time da je kapital (korišten je termin „sredstva”) prikupljan oduzimanjem od kapitalista i inozemnim kreditima te privlačenjem viška seoskog stanovništva u industrijske centre.

²⁵ Državni odjel za Agitaciju i propagandu.

vrijeme loše povezanim otocima kao što su, na primjer, bili Šolta i Brač koji su bili predaleko da bi otočani dnevno išli raditi na kopno, ali dovoljno blizu da se tvornicama na obali naloži da na njima izgrade ispostave, pokrenu proizvodnju i da, ako treba, pokrivaju gubitke.²⁶ Nakon poratnog prenaseljavanja gradova socijalistička se politika, naime, počela brinuti i o razmještanju radničke klase. Na načine koji se danas čine naivnim, svakako i neracionalnim, nastojalo se da je bude svagdje, po mogućnosti i na većim otocima. Oni manji u tom su inženjeringu ostali po strani. Pod lupu je došao samo otok Krk koji je inkorporiran u industrijski razvoj ne zbog otočne politike koje ionako nije bilo, već zato što na kopnu za to nije bilo dovoljno mjesta. Krčani su 60-ih godina 20. stoljeća mogli pratiti kako se obalni grad Rijeka, smješten na uskom pojasu obale s morem pred sobom i strmim brdima za leđima, širi obalom i dolazi do tjesnaca koji dijeli njihov otok od kopna. Nastaviti se moglo samo na Krku pa su 70-ih godina 20. stoljeća izrađeni odgovarajući razvojni i prostorni planovi koji su prije svega predviđali most. Izgradnja je počela krajem 70-ih godina 20. stoljeća, a vrpca je svečano prerezana u ljeto 1980. godine.²⁷ Nakon toga na sjevernom dijelu otoka, blizu mosta u današnjoj Općini Omišalj, izgrađeno je i nekoliko većih industrijskih postrojenja.²⁸ Krk je tako pokazao da je otok blizu onoliko koliko to kopnu treba, a stariji Krčani mogli su se prisjetiti da su prvi projekti mosta predloženi još 30-ih godina 20. stoljeća. Krk je pokazao i da je, barem dijelom, po svemu postao kopnom. Tridesetak godina nakon početka prometa mostom izrađena je klasterska analiza 36 općina i gradova Primorsko-goranske županije koja obuhvaća dio jadranske obale, grad Rijeku, planinsko zaleđe i kvarnerske otoke (Rašić Bakarić, 2006). Pokazala je da krčka Općina Omišalj, na čijoj je obali most dotakao otok, ima sve osobine obalne općine.

Unatoč blizini kopna otoci se nisu pokazali pogodnim mjestima za razvoj industrije koja bi na kopnenom tržištu imala iole značajniju ulogu. Izuzetak nisu bile čak ni solane, odakle se u poraću namirivalo 35-40 posto hrvatske potrošnje soli (Starč *et al.*, 1997). Unatoč neiscrpnom resursu sol je i dalje bijela, ali više nije zlato; na otocima radi samo jedna solana, ona na Pagu, druga je u Ninu koji je okružen morem, ali se ne vodi kao otok, a treća na Pelješcu u Stonu. Sol se tamo bere od rimskih vremena, a ubrano se prodaje i usput pokazuje turistima kao baština. Izuzetak nije ni spomenuta, nekad uspješna industrija ribljih konzervi. Prve probleme nije izazvalo ni tržište ni manjak resursa, već sama razvojna politika koja,

²⁶ Više o tome u poglavlju „Otočni rub – prostor kontakta i mjesto reprodukcije otočnosti”.

²⁷ *Novi list*, 19. srpnja 1980. Dostupno na <https://www.novilist.hr/novosti/hrvatska/40-godina-krckog-mosta-kako-su-vjesti-pregovaraci-s-kvarnera-progurali-most/>.

²⁸ Ono najveće, DINA Petrokemija (zajedničko ulaganje Dow Chemical i domaće Industrije nafte INA-e), nije zaživjelo. Nakon stečaja i brisanja iz sudskog registra 2016. godine aktivan je ostao samo naftni i LNG terminal JANAF koji radi još od 1979. (<http://otok-krk.org> i pristupljeno 18. listopada 2024.).

smišljana na kopnu, nije ni spominjala otoke, ali ih je itekako pogađala. Prvi su ju iskusili mali otoci koji su još jednom pokazali da mogu biti laboratoriji, ovog puta za patetično testiranje ranih socijalističkih razvojnih mjera. Primjer Unija i ovdje je ilustrativan. Krajem 40-ih godina 20. stoljeća unijski je pogon rastavljen, prevezen u 10 nm udaljeni Mali Lošinj i tamo sastavljen i upogonjen uz postojeću tvornicu konzervi (Angelich, 2021). U jeku obnove nije se trošilo vrijeme na podrobnije ocjene ulaganja pa ostaje pretpostaviti da su se socijalistički planeri oslonili na osnove mikroekonomije i uočili da će veća tvornica imati manje jedinične troškove od dviju manjih. Pritom su smetnuli s uma da se osnovni resurs, ulov ribe, ne može koncentrirati i da je to i bio razlog izgradnje tolikog broja manjih tvornica na Jadranu. Lošinjaska je tvornica tako povećala kapacitet i odrekla se dijela ulova jer unijski i susački ribari nisu mogli nakon svakog ribolova veslati tako daleko. Nastali problem riješen je tako što je unijski pogon 1953. godine vraćen na Unije. Prekasno; Unijani su odlazili, uglavnom u Ameriku, i na bubnjarev poziv malo se tko odazivao. Konzerviranje ribe na malom otoku konačno je obustavljeno 1963. godine (Angelich, 2021).

Nazadovanje industrije konzervi, koje ni suvislija razvojna politika od ove ne bi mogla spriječiti, počelo je 60-ih godina 20. stoljeća kad su nove tehnologije zamrzavanja ribe s jedne, a pad potražnje s druge strane počeli presudno ugrožavati stotinu godina star način konzerviranja. Na istočnoj obali Jadrana i na otocima tada su radile još 22 tvornice, a radnica je na otocima bilo sve manje pa su nove dosegljavane s kopna (Basioli, 1984; Kosmos *et al.*, 2020). Unatoč tome krajem prošlog stoljeća na otocima su radile samo tri, a danas dvije: Sardina d. o. o. u Postirama na Braču i Mardešić d. o. o. u Salima na Dugom otoku (Starc *et al.*, 1997: 28). Treću iz završnog terceta, tvornicu Neptun u Komiži, Komižani su 2003. godine odbacili referendumom kao nepoželjnu.²⁹ Iduće godine prodana je u Niš gdje je 2005. puštena u pogon s očekivanjima da će se isplatiti konzervirati ribu uvezenu iz Hrvatske (*sic!*), Maroka i Tunisa (Kosmos *et al.*, 2020: 9). U zlatna vremena otočne industrije ribljih konzervi takva su se očekivanja ostvarivala unatoč izuzetno visokim prijevoznim troškovima. Ostaje vidjeti mogu li se ostvariti i danas, u Nišu. Čini se da je nekadašnjih 10 kanerija ostalo u komiškome kolektivnom sjećanju kao djelatnost pothlađenih žena iz unutrašnjosti koje vonjaju na ribu i ne uklapaju se u otočnu sredinu³⁰ i da Komižani taj dio svoje ribarske tradicije nisu htjeli obnavljati. U svakom slučaju, posljednja tvornica na otoku plebiscitarno je odgurnuta na kopno.

²⁹ Fabrika Neptun – vrijedna industrijska arhitektura u propadanju, 28. ožujka 2018. Dostupno na <https://spasimobisevo.org/fabrika-neptun-vrijedna-industrijska-arhitektura/>.

³⁰ Tome je bilo tako i na Cresu. Pjevana je i pjesma: *Le mule dalla fabbrica / ler se pretende belle / ma la spuzza de sardelle / che vizin no se pol star/ (Cure iz tvornice / prave se ljepotice / ali od smrada sardina / blizu im ne možeš stat)* (Kosmos *et al.*, 2020: 175).

Otočni industrijski resursi na koje su socijalistički planeri načas bacili oko svodili su se, a i danas se svode, na nemetalne minerale.³¹ Gotovo svi otoci oduvijek su imali kamenolome dovoljne za lokalne potrebe, ali malogdje i za proizvodnju većih razmjera. Arhitektonsko-građevinski kamen vadi se preko lokalnih potreba na Braču, u manjoj mjeri i na Hvaru i Korčuli. Kvalitetan je i poznat do Amerike te potvrđuje da samo izuzetna cijena izuzetno kvalitetnog otočnog proizvoda može pokriti otoku imanentne visoke proizvodne i još više prijevozne troškove. Ispostave tvornica s kopna koje su se koristile dopremljenim kopnenim resursima na otocima, nisu mogle biti uspješne. Pokazale su tek da je rana socijalistička politika rasprostiranja radničke klase po otocima naprosto preskupa. S druge strane, s otoka najbližih većim obalnim gradovima na posao se uskoro moglo i dnevno. Krčani tako još od 1980. godine dnevno prelaze most idući na posao u susjednu Kraljevicu i u Rijeku, mimoilazeći se pritom sa sve više Kraljevičana i Riječana koji rade na Krku, Ugljanci i premošteni Pažani sve više idu u Zadar, Murterini u Biograd, Korčulani na Pelješac, a Pelješani na Korčulu. Šoltani i Bračani na posao idu u Split, a sve više Splicičana na Brač i Šoltu. Na većim otocima, pogotovo onima uz obalu, počela je deinsularizacija otočnog gospodarstva, sve više i deinsularizacija otočne svakodnevnice i postupno, čini se nezaustavljivo, odumiranje otočnosti. Sporadična upozorenja i lamenti da se otočne posebnosti gube, nisu imali odjeka ma kako dobro bili argumentirani; sve do ranih 80-ih godina 20. stoljeća nositelji razvojne politike, (pre)zauzeti već posustalom izgradnjom socijalizma, odgovarali bi da su to manje važni, usputni učinci. Otočni se kotač sreće, međutim, zavrtio još jednom; socijalistički nemar i uglavnom neuspješne mjere odvijali su se usporedo s rastom do tada neviđene otočne djelatnosti – turizma. Već 60-ih godina 20. stoljeća otočani su i bez planera još jednom u povijesti uočili komparativnu prednost koja je omogućila prihode daleko veće od onih koje su donosili ribarenje, maslinarstvo, vinogradarstvo i vinarstvo. U nekoliko desetljeća turizam je potisnuo insularno gospodarstvo, uputio otočane na monokulturu koja ih čini sve ovisnijima o kopnu, opteretio otočne ekosustave, naćeo integritet otočnih zajednica i ubrzo stekao epitet blagoslova i nevolje. Ovdje zaslućuje posebno poglavlje.

³¹ Izuzetak je boksit kojeg ima na sjeveru otoka Cresa. Eksploatirao se tijekom Prvog svjetskog rata, kasnije za vrijeme talijanske uprave i još kasnije u vrijeme poratne obnove nakon Drugog svjetskog rata. Kopovi su iscrpljeni i napušteni osamdesetih godina prošlog stoljeća. Dostupno na <https://belivisitorcentre.eu/2019/02/boksit-na-tramuntani/>.

LITERATURA

- Angelich, Anton P. R., 2021, *The Farming, Fishing, Food and Cooking Traditions of the Island of Unije, Croatia – A Heritage and History to Preserve*, Huntington, New York: The Country Printer.
- Basioli, J., 1984, *Ribarstvo na Jadranu*, Zagreb: Nakladni zavod Znanje.
- Braudel, F., 1997, *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II*, svezak I, Zagreb, Antibarbarus.
- Braudel, F., 1998, *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II*, svezak II, Zagreb, Antibarbarus.
- Čuka, A., Mirošević, L., Faričić, J. i Graovac Matassi, V., 2017, „Phylloxera revisited: the spread of grapevine disease in Dalmatia and its influence on socio-economic development and agricultural landscape”, *Annales-Anali za Istrske in Mediteranske Študije - Series Historia et Sociologia* 27(1), 101–118.
- Freivogel, Z. i Rastelli, A., 2014, *Pomorski rat na Jadranu 1941. – 1945.*, Zagreb: Despot infinitus d. o. o.
- Freivogel, Z., 2019, *Veliki rat na Jadranu 1914. – 1918.*, Zagreb: Despot infinitus d. o. o.
- Koludrović, A. i Franić, M., 1954, *Sol i morske solane*, Zagreb: Udruženje rudnika i industrije nemetala.
- Korenčić, M., 1979, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857. – 1971.*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Kosmos, I., Petrović, T. i Pogačar, M., ured., 2020, *Priče iz konzerve – povijest prerade i konzerviranja riba na sjeveroistočnom Jadranu*, Zagreb: Srednja Europa.
- Lastovski statut*, 1994, Split: Književni krug Split.
- Magaš, D., Faričić, J. i Lončarić, R., 2006, „Geografske osnove društveno-gospodarske revitalizacije Unija”, *Geoadria* 11/2, 173–239.
- Peričić, Š., 2001, „Proizvodnja i prodaja paške soli u prošlosti”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, 43, 45–83.
- Sokolić, J., 1993, „Brodarstvo otoka Lošinja od zalaza jedrenjaka do osnutka Lošinjske plovidbe”, *Naše more* 40.
- Sokolić, J., 2012, *Povijest brodogradnje na otoku Lošnju u 19. i 20. stoljeću*, Rijeka i Mali Lošinj: Glosa d. o. o, <https://morehrvatskobla-go.files.wordpress.com/2016/03/40-j-sokolic-cc81.pdf>.
- Stipetić, V., 1969, *Poljoprivreda i privredni razvoj*, Zagreb: Informator.
- Stulli, B., 1959, *Ustanak mornara u Boki Kotorskoj 1. – 3. februara 1918*, Split: Izdanje Mornaričkog glasnika.
- Usmiani, A., 1983, „Paška solana i sol – proizvodnja i trgovina od 1797. do 1813. godine”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru* 29–30, 179–206.